ISSN-0975-4474

विश्वसंस्कृतम्

(अभिनिर्देशितं त्रैमासिकम्)

(A REFEREED & PEER-REVIEWED RESEARCH JOURNAL)

५६-५७ वर्षयोः, अङ्कौ (४;१)

दिसम्बर २०१९- मार्च २०२० ई.

आद्य-सम्पादकः सञ्चालकश्च

पद्मभूषण स्व. आचार्य (डॉ.) विश्वबन्धुः

सम्पादकः

प्रो. इन्द्रदत्तउनियालः

संचालकः

सह-सम्पादकः

डॉ. देवराजशर्मा

प्रकाशन-स्थानम्

विश्वेश्वरानन्द-वैदिक-शोध-संस्थानम्

साधु आश्रमः, होशियारपुरम् - १४६०२१ (पंजाब) ।

एक प्रति का मूल्य - १७ रु.

अनुक्रमणी

रचनाकाराः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
प्रो. इन्द्रदत्त उनियालः	सांख्ये प्रत्यक्षस्य प्रक्रिया	१
डॉ. सत्यव्रत वर्मा	गड्डलिका प्रवाहः	२३
डॉ० कामदेवझा	मुखं व्याकरणं स्मृतम् इत्यत्र भर्तृहरिः	२९
डॉ. मितालीदेव	अपौरुषेयसाहित्ये-देवकल्पना -दिधीतिः	४३
डॉ. रामसुरेशपाण्डेयः	भक्तिप्रियो माधवः	४८
डॉ. प्रियव्रतमिश्रः	निपातननिर्वचनम्	५५
श्री मुकेशकुमारः	माघे सन्ति त्रयो गुणाः	६१
डॉ. विवेकशर्मा	उत्तरनैषधीयचरिते रसयोजना	६८
डॉ. राकेशकुमारशर्मा	उपनिषत्सु ब्रह्मस्वरूपम्	७६
डॉ. शिवकुमारमिश्रः	राष्ट्रभक्तः बालगङ्गाधरः	८१
श्री सुरेन्द्रकुमार शर्मा	योगदर्शनाभिमते स्फोटवादः	८५

ISSN-0975-4474 विश्वसंस्कृतम
पौष २०७६, चैत्र २०७७ वि.सं. वर्षः ५६-५७, अङ्कौ-४;१

उत्तरनैषधीयचरिते रसयोजना

डॉ. विवेकशर्मा
सहायकाचार्यः, संस्कृतविभागः,
हिमाचलप्रदेश-केन्द्रिय-विश्वविद्यालयः,
धर्मशाला।

संस्कृतसाहित्ये रसस्य महत्त्वं सर्वोपरि विराजते। संस्कृतसाहित्यजगति तु रसस्य तादृश एव महत्वपूर्णतत्वं विद्यते यथा दधिषु नवनीतं, जनेषु विद्वांसः, वेदेषु आरण्यकम्, औषधीषु पीयूषं, जलाशयेषु सागरः श्रेष्ठतमो वर्तते। एवञ्च काव्यसंसारे उत साहित्यजगति रस एवोत्कर्षरूपेण विराजतेतराम्। वैदिककालादारभ्य अद्यावधि ये केऽपि विद्वांसः जाताः ते सर्वेऽपि प्रकारान्तरेण रसस्य प्राधान्यं स्वीकुर्वन्ति। तद्यथा वर्णितं तैत्तिरीयोपनिषदि **रसो वै सः, रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति।** भगवता वेदव्यासेन अग्निपुराणे उक्तम्-**वाग्वैदग्ध्यप्रधानेऽपि रस एवात्र जीवितम्।** सर्वप्रथमं रसशब्दस्य सामान्यतः चतुर्षु अर्थेषु प्रयोगो भवति-

* मधुराम्ललवणादयोऽपि रसाः अनन्तरम् रसशब्देनैवोच्यन्ते।

* आयुर्वेदरसः * साहित्यरसः * भक्तिरसः

अत्र चतुर्धा विभक्तेषु रसप्रयोगेषु तृतीयकक्षायां काव्यस्य जीवनाधायकः साहित्यिकरसः समायाति। साहित्ये रसशब्दार्थस्तु

काव्यसौन्दर्यप्रतिपादितेष्वर्थेष्वास्वाद्यस्यान्तर्भावः स्पष्ट एव।

लौकिककाव्यस्योत्पत्तिः क्रौञ्चमिथुनस्य कारुण्यपूर्णेन प्रसङ्गेन वाल्मीकिरामायणरूपेण सञ्जाता। नाट्यशास्त्रस्य प्रवर्तकस्य भरतस्य रसव्याख्यानं तु विश्वप्रसिद्धमेव। तेषां रससूत्रमस्ति- **विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः** इति। यस्य व्याख्या प्रमुखतया श्रीभट्टलोल्लटः, भट्टनायक, श्रीशंकुक, अभिनवगुप्त-पादाचार्यैः चतुर्भिराचार्यैः कृता। एषा व्याख्या अलौकिका वर्तते। एतेषां सर्वेषां विदुषां च मतानां संकलनं एवञ्च सिद्धान्तभूतस्य अभिनवगुप्तस्य मतं रसव्याख्यानविषये अलौकिकमनुकरणीयञ्च वर्तते। काव्येषु नाटकेषु वा रसस्य प्राधान्यं भवति। यथोक्तं भरतमुनिना **'न हि रसादृते कश्चिदर्थः प्रवर्तते''।**

अधुना उत्तरनैषधीयचरितस्य रसयोजनामधिकृत्य किञ्चिद् लिख्यते- अत्र प्रथमं विषयमाधिकृत्य विचार्यते, तत्रापि सर्वप्रथमस्ति **शृङ्गाररसः।** वस्तुतस्तु विश्वनाथानुसारं महाकाव्ये शृङ्गार-वीर-शान्तरसेषु एकः रसः अङ्गिरूपेण अन्ये च अङ्गरूपेण भवन्ति। ध्वन्यालोककारोऽपि मतमिदं स्वीकरोति। उत्तरनैषधीयचरितस्य अनुशीलनेन स्पष्टं यत् अस्मिन् महाकाव्ये शृंगार एव कविना अङ्गिरूपेण प्रयुक्तः। तथा-

साऽभ्यवादत पदेऽपि च पत्तुं संगतोरसि दृशावमिमीलत्।[1]
कान्तकान्तपुलकाङ्गतरङ्गे सिक्तमेव सुधया स्वमबुद्ध।।

*** अत्र वीररसः प्रधानं विधत्ते-** धनञ्जयः वीररसस्य लक्षणं कुर्वन् कथयति यत् वीरश्च चतुर्धा-दान-दया-युद्ध-धर्मैस्तूपाधेरुत्साहस्य

१. उ. नै. २१.१६.

चतुर्विधत्वात्। अर्थात् वीररसः चतुर्विधो भवति-

*धर्मवीरः, *दानवीरः, *दयावीरः, *युद्धवीरः

तथाहि वीररसस्य उदाहरणमत्र प्रस्तूयते-

दरीदुरन्ते मुखगह्वरे हरेः बलाद्विशन्तीमबलां समुज्ज्वलाम्।[2]
विलोकमुद्धर्त्तुमना क्षुरं शये नयन्नधावत् मृगजीवनः शयुम्।।

अत्र स्थायीभावस्य आश्रयः उत्साहयुक्तः व्याधः। आलम्बन-विभावः शत्रुःभुजङ्गः, उद्दीपनविभावः, हस्तिनः क्षुरः, मति-दीप्ति-गर्भाश्च सञ्चारिभावाः। कानिचन अन्यान्युदाहरणान्यपि इत्थं भवन्ति-

जाने सुदूरेऽवधतो विदर्भा जाने वृतिः श्वश्च विदर्भजायाः।
किं तेन चेदिच्छसि तत्र यायाः सन्त्वत्र देवास्तव ते सहायाः।।
अहं त्वदर्थं प्रयते यतेरन् अश्वा, विवस्वानपि साक्षिभूतः।
भुक्तस्य देयं लवणस्य देयं कृते मया निकृतये तथाश्वैः।।
अश्वेऽनुकूले सति दैवमूले विधौ विधौताघकुले कुलेऽस्मिन्।
समर्थबाहो मयि बाहुके स्यान्न सार्थकं किं नरदेव! लोके?
धराधरेयं तव तुंगसत्तेः प्रधावतः का नरसत्तमसत्ते!
घटीभिरेवं कियतीभिरेव घटेत यात्रा तव लक्ष्यमात्रा।।[3]

***करुणरसः-**

करुणरसस्य स्थायिभावः शोको भवति। यदा प्रियमरणं जायते तदा चित्ते या व्याकुलता आयाति, सैषा स्वाभाविकी व्याकुलतैव शोकः। उक्तमपि-

इष्टनाशादनिष्टाप्तेः करुणाख्यो रसो भवेत्।

२. उ. नै. १८८. ३. उ. नै. ८: ६९-७३.

यस्य कृते शोकः क्रियते सः आलम्बनः। तस्य दाहादि-क्रियाः उद्दीपनभावः, दैवनिन्दा-क्रन्दनादयः अनुभावाः, मोह-व्याधि-ग्लानि-विषादादयः व्यभिचारीभावाः भवन्ति। तद्यथा-

मृगेश्वरे मूकति वाग्यते गिरौ ह्रिया प्रियाप्तिप्रतिबन्धकुण्ठिता।[4]
प्रचक्रमे क्रन्दितुमेव भीमजा क्षितौ लुठन्ती नलनाम्नि लुण्ठिता।।

***भयानकरस-**

भयानकरसस्य स्थायिभावः भयम्। कस्यापि भयङ्करवस्तुनः दर्शनाद् अन्यस्मात् कारणात् वा हृदये या विकलता भवति सा चित्तवृत्तिः भयमित्युच्यते-

भयानकोभयस्थायी भावो कालाऽधिदैवतः।
स्त्रीनीचप्रकृतिः कृष्णो मतस्तत्त्वविशारदैः।।
यस्मादुत्पद्यते भीतिस्तदत्रालम्बनं मतम्।
चेष्टा घोरतरा तस्य भवेदुद्दीपनं पुनः।।

उत्तरनैषधीयचरिते प्रथमे एव सर्गे भयानकरसस्य वर्णनम् अस्ति। यथा-

अरण्यमेतद् घनमस्तपूषणं विनिर्गमं हिंस्रसहस्रभीषणम्।
चकास्ति सीमास्य पुलिन्दतुन्दिला ह्यनादिमध्यान्तमयाश्च कापथाः।।[5]

अरण्यं वर्णयन् व्याधः दमयन्तीं कथयति, अत्र सूर्यस्य रश्मयः अपि न प्रविशन्ति। सहस्रशः हिंसकपशवोऽपि यत्र-तत्र भ्रमन्ति। अस्मिन् वने पन्थानः कुपथाः सन्ति।

अस्मिन् श्लोके भयस्थायिभावस्य आश्रयः दमयन्ती, व्याध

४. उ. नै. १.१३३. ५. उ. नै. १.१२.

आलम्बनविभावः, एकान्तवनम् उद्दीपनविभावः, कम्पनादयः अनुभावाः, उग्रता-आवेगादयः व्यभिचारिभावाः सन्ति। एवं भयानकरसः सम्यग्रूपेणात्र प्रतिपादितः।

* अद्भुतरसः-

अद्भुतरसस्य स्थायिभावः विस्मयः। अलौकिकदर्शनम् उत अलौकिकश्रवणं वा उद्दीपनम्, रोमाञ्चादयः अनुभावाः, वितर्क-हर्षादयः व्यभिचारिभावाः। विलक्षणवस्तूनां दर्शनेन श्रवणेन च हृदये ये विकाराः उत्पद्यन्ते तेषामेव नाम विस्मयः। अस्य वर्णः पीतः, देवता च गन्धर्वः उक्तमपिः-

अद्भुतो विस्मयस्थायीभावो गन्धर्वदैवतः।
पीतवर्णो वस्तु लोकातिगमालम्बनं मतम्।।
गुणानां तस्य महिमा भवेद् उद्दीपनः पुनः।
स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चगद्गदस्वरसंभ्रमाः।।
तथा नेत्रविकासाद्या अनुभावाः प्रकीर्तिताः।
वितर्कवेगसंभ्रान्तिहर्षाद्या व्यभिचारिणः।।

उत्तरनैषधीयचरितस्य एकादशसर्गे केशिनी दमयन्तीं बाहुकरूपिनलस्य विषये अद्भुततया वदति यत्-

यद्येष कुत्रचन कामयते प्रवेष्टुं द्वारे लघावपि गुरूयति तन्न नौति।
चित्रं महत्यपि च वर्ष्मणि गह्वरेषु क्षुद्रेषु वेश्मसु च नश्यति तन्निनंस्त।।[6]

प्रस्तुते श्लोके विस्मयस्थायीभावस्य आश्रयः केशिनी, आलम्बनविभावः नलस्य गुणाः, गह्वराणां लघुतायाः दर्शनम् उद्दीपनविभावः, रोमाञ्च-आवेग-हर्षादयः व्यभिचारीभावाः सन्ति।

६. उ. नै. ११.१०४.

अन्ये श्लोका अपि अद्भुतरसस्य प्रतिपादकाः काव्येऽस्मिन् सन्ति यथा-

मांसे सिसाधयिषते कृतसन्निधाना रिक्ता घटा अपि दृशैव तदैव पूर्त्ताः।
पूर्णा बभूवुरमलेन जलेन तूर्णं प्रक्षालनाय न जलाय जुहाव कञ्चित्।।
नाग्निं तदार्त्थित पक्तुमयं स्वहस्ते धृत्वा तृणं दिनमणेः किरणं समाह्वयत्।
जज्वाल येन तृणजालमसौ सशौचं तत्राध्यशिश्रियददः पिशितस्य पात्रम्।।
नैनं स्पृशन्तमपि वह्निकणस्त्वधाक्षीत्तच्छन्दकन्दमुपहत्य न वार्यवाक्षीत्।
भूतद्वयेऽस्य वलवत्यनले जले च पूर्णं प्रभुत्वमिह कस्य न विस्मयाय।।[7]

* शान्तरसः-

निर्वेदस्थायीभावोऽस्ति शान्तोऽपि नवमो रसः।

शान्तरसस्य स्थायीभावः निर्वेदः। अस्य अपरं नाम शमः भवति। शमस्य अभिप्रायो भवति-वैराग्यदशायाम् आत्मरत्या उत्पन्नानन्दः। उक्तमपि-

शान्तःशमस्थायीभाव उत्तमप्रकृतिर्मतः।
कुन्देन्दुसुन्दरच्छायः श्रीनारायणदैवतः।।
अनित्यत्वादिनाऽशेषवस्तुनिःसारता तु या।
परमात्मस्वरूपं वा तस्यालम्बनमिष्यते।।
पुण्याश्रमहरिक्षेत्रतीर्थरम्यवनादयः।
महापुरुषसङ्गाद्यास्तस्योद्दीपनरूपिणः।।
रोमाञ्चाद्याश्चाऽनुभावास्तथा स्युर्व्यभिचारिणः।
निर्वेदहर्षस्मरणमतिभूतदयादयः।।

मिथ्यारूपेण भाव्यमानं जगदेव शान्तरसस्य आलम्बनः, पवित्र-आश्रमः, तीर्थः, महापुरुषसङ्गादयः उद्दीपनविभावाः, रोमाञ्चादयः अनुभावाः, स्मृतिमत्यादयः व्यभिचारिभावाः सन्ति। उत्तरनैषधीय-चरितस्य प्रथमे एव सर्गे अस्य रसस्य परिपाकः दृश्यते। यत्र दमयन्ती

७. उ. नै. ११.१०६-१०८.

दिव्यतपोवने तपस्विभिः सह निवसति-

विलोक्य दिव्यं विपिनं मुनीन् पुनः जलाशनान्वायुवशांश्च तापसान्।
जलं दलं प्राश्य दिनान्युपोष्य सा निजामवस्थामपि पर्यतूतुलत्।।[8]

प्रस्तुते श्लोके दमयन्ती निर्वेदस्थायीभावस्य आश्रयः, तपोवनादि आलम्बनविभावः, मुनिभिः सह निवासादयः उद्दीपनविभावाः तथा च तैः सह साम्यं सञ्चारिभावो वर्तते।

* रौद्ररसः-

रौद्ररसस्य स्थायीभावः क्रोधः। विरुद्धप्रकृतियुक्त-जनानां कृते हृदये या प्रतिरोधस्य भावना उत्पन्ना भवति तस्या एव नाम क्रोधः। उक्तमपि

रौद्रः क्रोधस्थायी भावो रक्तो रुद्राधिदैवतः।
आलम्बनमरिस्तत्र तच्चेष्टोद्दीपनं मतम्।।

अत्र शत्रुः आलम्बनः भवति। शत्रोः चेष्टादीनि उद्दीपनानि, शस्त्रोत्क्षेपणादयः अनुभावाः, तथा च मोह-अमर्षादयः व्यभिचारिभावाः सन्ति। उत्तरनैषधीयचरितस्य प्रथमे सर्गे रसस्यास्य परिपाकः दृश्यते-

शृगालशावस्य तरक्षुकामिनी प्रणीतिलिप्सामिव जाग्रतीं रतिम्।
विनिन्द्य शार्दूलगिरा जगर्ज तं-न वाचमुच्चारय नीच! तां पुनः।।[9]

अत्र यदा व्याधः दमयन्तीं प्रणयार्थं निवेदयति तदा दमयन्ती तं व्याधम् उच्चस्वरेण कथयति-

न ते मुखाद् रे परदारलम्पट! च्युता धरायां रसना विवक्षतः।
सतीजनानामवहेलयोत्थितं किमर्चिरद्यापि न लोचने गतम्।।
न मे सहायः किमिदं विचिन्त्यते विचार्यते वा यदहं कुलाबला।
ऋतस्य सत्यस्य धरा वसुन्धरा बिभेति न क्षत्रियवंशपालिका।।
सती यदि स्यां पतिपादसेवका युवा न चान्यो मनसापि चिन्तितः।
शपे पतत्वेष परासुराशु मे दृशोः पुरस्तादधिभूमि पामरः[10] **।।**

८. उ. नै. १.१४५. ९. उ. नै. १.९९.
१०. उ. नै. १.१००-१०२.

प्रस्तुते एव प्रसङ्गे रौद्ररसविषयकानि अन्यान्यपि उदाहरणानि प्रस्तूयन्ते-

अतः निष्कर्षरूपेण लेखितुं शक्यते यत् कविना गोस्वामिपं.-भैरवगिरिशास्त्रिणा उत्तरनैषधीयचरिते प्रायः सर्वान् रसान् प्रयुज्य शृङ्गाररसः अङ्गिरसरूपेण स्वीकृतः, तथा च अन्येषां रसानां प्रयोगः गौणरूपेण कृतः। भारतीयकाव्यशास्त्रिभिः महाकाव्ये विविधरसानां योजनायां विशेषतः लिख्यते। भामहस्य मतानुसारं महाकाव्ये प्रयुक्तानां सर्वेषां रसानां स्थितिः भिन्ना-भिन्ना भवति। आचार्यः दण्डी अपि भामस्य अस्य मतस्य समर्थनं करोति। परञ्च महाकाव्ये प्रायः यद्यपि सर्वे रसाः विद्यन्ते तथापि प्रधानरसः अथवा अङ्गीरसः एक एव भवति। आचार्यः विश्वनाथः महाकाव्ये शृंगार-वीर-शान्तरसेषु कमपि एकम् अङ्गिरूपेण स्वीकरोति तथा च अन्यान् शेषरसान् अङ्गरूपेण स्वीकरोति। तेनोक्तम्-

शृङ्गारवीर-शान्तानामेकोऽङ्गी रसः इष्यते। अंगानि सर्वेऽपि रसाः।

अतः महाकाव्यस्य लक्षणानुसारं गोस्वामिना पं. भैरवगिरिशास्त्रिणा शृङ्गाररसः अङ्गिरूपेण उत्तरनैषधीयचरिते महाकाव्ये प्रयुक्तः। तथा वीर-भयानक-रौद्रादिरसान् गौणरूपेण प्रयुज्य महाकाव्ये विभिन्नानां रसानां समावेशः कृतोऽस्ति। कविः नलस्य उदात्तचरित्रं प्रस्तुत्य शृङ्गाररसं प्रधानरूपेण स्वीकृत्य महाकाव्यस्यास्य उत्कृष्टतां प्रतिष्ठापयति तथा च अन्यान् गौणरसान् अपि समावेश्य रसदृष्ट्या काव्यस्य श्रेष्ठतां प्रस्तौति। अतः लेखितुं शक्यते यत् उत्तरनैषधीयचरितं महाकाव्यं शृङ्गाररसप्रधानेषु उत्कृष्टमहाकाव्येषु अन्यतममस्ति।